

ОБРАЗ МІСТА В ОКУПАЦІЇ

Зубченко О. С.,

кандидат соціологічних наук,

доцент кафедри філософії та соціології

Маріупольського державного університету

ORCID ID: 0000-0001-6748-3981

zubchenko2016@online.ua

Статтю присвячено сприйняттю образу свого міста населенням тимчасово окупованих територій Півдня України. На прикладі м.Бердянськ автор доводить, що у місцевих жителів формується травматичне розуміння рідного міста як чужого, зрадженого та спорожнілого. Спираючись на здобутки феноменології П. Бергера і Т. Лукмана, теорії міського середовища А. Лефевра та К. Лінча, методологічні принципи П. Штомпки, М. Кастельса та Дж. Джакобс, дослідник розглядає образ міста як сукупність індивідуальних оцінок, вражень та переживань, що виникають у формі відчуттів та пам'яті про минулий досвід, тісно пов'язані із просторовою локалізацією, детермінуються соціокультурними та історичними чинниками. У ході неформалізованого аналізу змісту 15 інтернет-джерел, які містять інтерв'ю із вимушеними переселенцями та тими, хто залишається у Бердянську, відзначено, що образ міста виникає у вимірах «минуле-майбутнє – поточні соціальні інтеракції» та «візуальний – соціальний простори».

Показано, що в окупації міський простір зі сфери громадської активності перетворюється на зону ризику, а звичайні справи набувають непередбачуваних рис. Робиться висновок, що для знищення соціальної суб'єктності міської громади загарбники проводять політику урбіциду, що включає окупацію фізичного простору, порушення приватності, створення штучного карнавального дискурсу міського життя, економічну ізоляцію і візуальну триколоризацію. Констатовано, що за цих умов відбувається повернення до соціальних практик часів комуністичного тоталітарного режиму у політичній та соціально-економічній сферах. Автор доводить, що у такий спосіб російські окупанти намагаються нав'язати своє бачення минулого та майбутнього, надати додаткової легітимності своїй владі на тлі зростання народного спротиву та очікування Української армії.

Ключові слова: окупація, образ міста, міський простір, репрезентація простору, візуальний простір, урбіцид.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Із перших днів російської агресії майже три чверті території Запорізької області було захоплено кремлівськими військами. Ворог зумів взяти під контроль десять із чотирнадцяти міст регіону, в кожному з яких окупація відбувалася по-різному. У Мелітополі і Токмаку кілька днів тривали вуличні бої, Пологи та Василівку загарбники сильно зруйнували артилерійськими обстрілами, а в Енергодарі та Дніпрорудному путінські вояки зіштовхнулися із потужним народним спротивом. Разом з тим на південному сході області росіяни майже не зустріли військового опору та 28 лютого 2022 року увійшли до м. Бердянськ.

До війни Бердянськ посідав третє місце у регіоні за чисельністю населення (понад 100 тис. осіб) та відігравав важливу роль у соціально-політичних процесах у Запорізькому краї. За останні десятиліття багато було зроблено для розвитку інфраструктури та рекреаційної сфери, а Бердянськ почав позиціонуватися як головний азовський курорт України. Паралельно з цим тривало формування власного політичного та медійного простору, а також велася запекла боротьба між олігархічними угруповуваннями народного депутата України від ОПЗЖ О.Пономарьова та колишнього міського голови В. Баранова. Прихід ворога відкрив нову трагічну сторінку в історії міста: із безлюдними вулицями (за деякими оцінками, на вільну територію України виїхали до 70% бердянців), порожніми пляжами та нескінченними колонами ворожої техніки. У багатьох місцевих, які все життя прожили у Бердянську та вимушено виїхали, формується відчуття рідного міста як покинутого та зрадженого. За умов війни та тривалої окупації проблема відчуження від своєї малої Батьківщини виходить далеко за межі одного населеного пункту та набуває загальнонаціонального звучання.

© Зубченко О. С.

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Базуючись на теоретико-методологічних засадах феноменології, можна стверджувати, що процеси привласнення та відчуження життєвого середовища мають не лише когнітивне, але й інтенціональне наповнення. Процес конструювання нами власної соціальної реальності відбувається вибірково, із додаванням значущості її окремим елементам залежно від соціально-історичних обставин (Бергер, Лукман, 1995, с. 13–15). До війни робити запаси дров, води або свічок для міських мешканців було чудацтвом, а після початку масованих ракетних обстрілів стало життєвою необхідністю. А.Лефевр відзначає, що предмети міського середовища є важливими орієнтирами у життєвому світі містян: вони свідчать, нагадують, вказують на те, що було, є або буде, дозволяють перекидати символічні містки між життям до та після окупації (Лефевр, 2010, с. 6).

Значний внесок у розробку та емпіричну верифікацію поняття «образ міста» зробив К. Лінч. У сприйнятті образу міста дослідник відзначає три ключові компоненти: упізнання (своєрідна «родзинка» міста, яка є результатом спільного соціального конструювання або штучно створюється елітними групами), співвіднесеність (семантичні та просторові зв'язки людей із певними міськими об'єктами – майданами, пам'ятниками, парками, вулицями тощо), емоційна та практична значущість (здатність міського середовища бути простором символічної комунікації, надихати, надавати почуття гордості за рідне місто) (Лінч, 1982).

Також великий евристичний потенціал містить концепція «тротуарних розмов» (Дж. Джакобс) – безлічі швидкоплинних соціальних контактів між містянами на локальному рівні, які із настанням цифрової епохи все більше зміщуються у дописи в Facebook чи Telegram (Джекобс, 2011, с. 16–18). У свою чергу теорія дуальності М. Кастельса описує співіснування на окупованих територіях двох соціальних просторів – активістів руху опору, що розклеюють патріотичні листівки та передають нашій армії координати ворога і з нетерпінням чекають визволення та колаборантів, які вишуковуються в чергу за російськими паспортами, охоче перекваліфікуються із електриків та манікюрниць у директорів шкіл та посадовців і на кожному кроці вихваляють окупантів (Міхно, 2020, с. 69). Комплексний аналіз формування образу міста в окупації дозволяє провести концепція культурної травми П. Штомпки, де значення має як сама травматична подія (безперешкодне входження іноземних військ), так і її подальша інтерпретація (псевдореферендум, незаконне приєднання до Росії, репресії, деукраїнізація, інформаційна ізоляція та вимушена міграція). Травматизація проходить через кілька фаз, глибина та тривалість яких залежить від багатьох військових, політичних та соціокультурних чинників: наявність культурного середовища, що сприяє виникненню травми, травматичний інцидент, пошук відповідних репрезентацій та створення травматичного дискурсу, поширення травматичних симптомів на певну соціальну спільноту, посттравматична адаптація (звикання до нового дискурсу) та детравматизація (Sztompka, 2000). Очевидно, що така травматична послідовність буде абсолютно різною для Ірпеня, Бучі, Гостомеля, де ворог був близько місяця, Ізюма та Куп'янська, де триколори майоріли понад півроку, та Бердянська, де росіяни панують вже майже рік. Описуючи свої почуття та враження від життя під «руським миром», городяни фактично розповідають нову історію, де місце сезонних заробітків, туристів та комарів заповнюють катівні, викрадення людей, «віджим» майна та російська школа суворого режиму.

Значну роботу в цьому напрямі проводять і українські дослідники. Н. Міхно акцентує увагу на аналізі міських семантичних дискурсів влади, публічності та приватності (Міхно, 2020), О. Мусієздов зосереджується на особливостях конструювання уявлень про місто та міську ідентичність (Мусієздов, 2009), В. Середа вивчає роль місць пам'яті у конституюванні міського простору, О. Міхеєва розглядає соціальні інтеракції у місті як поле символічних битв за ствердження своєї версії минулого, сьогодення та майбутнього (Міхеєва, 2013), а О. Мельничук концентрується на вивченні правового образу міста (Мельничук, 2011).

Емпіричною базою нашого дослідження стали інтерв'ю із вимушеними переселенцями із Бердянська та особами, що перебувають на окупованій території. Їх було розміщено у загальному доступі на 13 веб-сайтах, відомості про які наведено у переліку джерел, та у телеграм-каналах «Бердянск в оккупации» (https://t.me/berdyansk_occ) та «Бердянск наш» (https://t.me/brd_nash). Із використанням методу традиційного аналізу документів відповідно до схеми об'єкта дослідження відібрано ціннісні оцінки та емоційні судження людей, які описували їхнє життя у тимчасово окупованому місті.

Виділення не вивчених раніше частин загальної проблеми. Разом з згадани вище зарубіжні та вітчизняні наукові розвідки не дають відповідей на те, як сприймають люди рідне місто за умов окупації, коли легітимні соціальні інститути замінено на їхні дисфункційні аналоги, а будь-яка рутинна соціальна дія може становити небезпеку для здоров'я та життя.

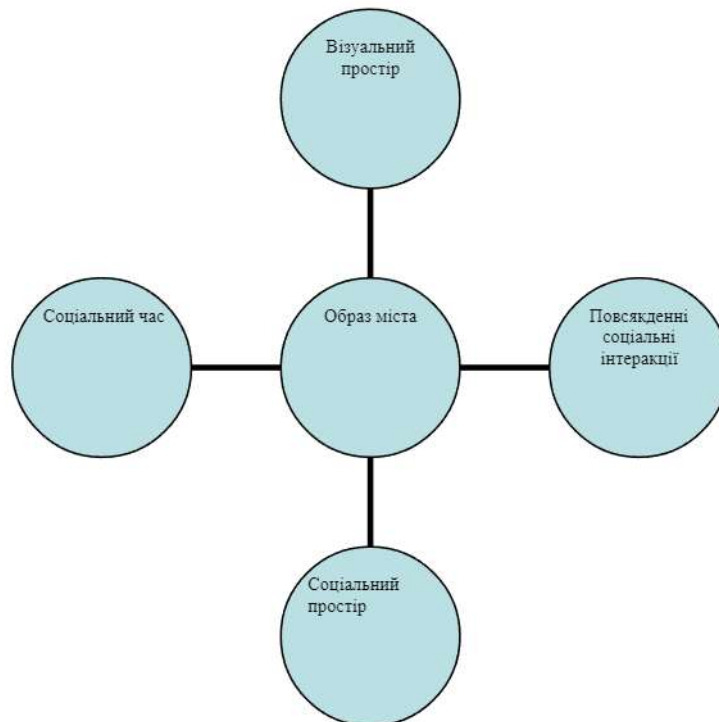
Мета статті – дати визначення поняттю «образ міста в окупації», розкрити його структуру, охарактеризувати особливості індивідуального та групового сприйняття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Один із перших соціально-філософських аналізів образу міста як результату соціально-конструктивної діяльності представників різних соціальних груп ми знаходимо у Г.Сковороди: «Всякому місту – звичай і права, всяка тримає свій ум голова... Панські Петро для чинів тре кутки, Федір-купець обдурити прудкий». О. Шпенглер звертається до понять «обличчя та душа» міста, завдяки яким наші вулиці, площі та архітектурні ансамблі стають нашими антропоморфними друзями, з якими говорять, сваряться та закохуються (Шпенглер, 2009, с. 93). М. де Серто описує образ міста через багатозначні символи, через які відбувається обмін значеннями, емоціями, спогадами, циркуляція колективного та індивідуального досвіду (Серто, 2013).

Л. Нагорна наголошує, що образи регіонів та міст, виконують кілька соціальних функцій – еталона (життя до окупації), мірило специфічності (Азовське море, набережна, порт) та критерію неприйняття (не уявляю рідний Бердянськ під триколом). При цьому сприйняття образу міста є суб'єктивним процесом, який фрагментується на рівні соціальних та поселенських груп, та водночас узагальненою соціологічною характеристикою, що описує множинність настроїв мешканців міста (Нагорна, 2013).

Виходячи із сказаного вище, ми визначаємо образ міста як сукупність індивідуальних оцінок, вражень та переживань, що виникають у формі безпосереднього відчуття та пам'яті про минулий досвід, пов'язаних із певною просторовою локацією та детермінуються соціокультурними чинниками. Образ міста постає перед нами не поодиноким перцептивним актом, а багатошаровою, когнітивною конструкцією, що відображає різні типи соціального досвіду (тих, хто виїхав та хто лишився в окупації, колаборантів, борців із агресорами і звичайних містян, які думають лише про власне виживання). Доповненням до нього є стратегії травматичної адаптації – активні (мертонівські інновація та бунт, гідденсівська «боротьба проти виявлених джерел небезпеки») та пасивні (ритуалізм та ретритизм, цинічний песимізм, прагматичне ставлення із свідомим придушенням занепокоєння, оптимізм (якось все владається), що реалізуються як тими, хто лишається у рідному місті, так і вимушеними мігрантами. У найбільш загальному вигляді образ міста можна представити у вигляді наступної схеми мал. 1).

Із мал. 1 можемо бачити, що образ міста утворюється дихотомічними парами «соціальний час – повсякденні інтеракції» та «візуальний простір – соціальний простір». Таке співвідношення описує когнітивність та інтенціональність у сприйнятті людьми рідного міста. Адже після приходу ворожих військ життя не зупиняється, люди продовжують працювати, ходити на ринок, їздити у громадському транспорті, відзначати дні народження. Проте нав'язані окупантами порядки з кожним днем все більше дають знати про себе – треба менше говорити із незнайомцями, щоб не потрапити до катівні, отримати російський паспорт, аби влаштуватися на роботу, та всупереч здоровому глузду відвести дитину до російської школи, якщо не хочеш проблем. У свою чергу візуалізація ілюзії

Мал. 1. Структура образу міста в окупації

кращого життя є однією із найважливіших соціальних практик тоталітарних режимів. З перших днів неволи у Бердянську з'являються черги за російською «гуманітаркою», масовку для яких завозять із Криму та Ростова, сотні біг-бордів «С Россией навеки», штучно вигадані нові та витягнуті із шухляди старі свята (день народження Леніна), показушні подарунки від «регіонів-шефів» тощо. Насправді за цією красивою вітриною ховається страх, свавілля чужинців у загарбаному місті, інформаційний вакуум та щодня зростаючі злидні.

На думку П. Гуйвана, дослідження часового впливу на характер соціальних відносин має спрямовуватися на виявлення взаємозв'язку емоційного сприйняття минулого, сьогодення і майбутнього з особистісними і суб'єктивними мотиваційними установками (Гуйван, 2021). Саме тому у своїх оцінках подій у рідному місті бердянці посилаються на міжпоколінський травматичний досвід переживань Другої світової війни: «будучи підлітком, я читав багато книг і дивився багато фільмів про війну. Тоді найстрашнішим моїм кошмаром був сон про те, як фашисти захоплюють наше місто. Сьогодні я... розумію, чому фашисти в них завжди говорили російською»; відмовляються вірити у реальність, того, що сталося («часто десь в автобусі, або стоячи в черзі, можна почути, як людина вимовляє цю фразу: «Я хочу прокинутися, я не можу повірити, що це правда з нами відбувається» (Фролова, 09.11.2022); намагаються переконати себе, що повномасштабна військова агресія неможлива в епоху сучасного інформаційного суспільства: «я не могла собі уявити, що таке можливо в 21-му столітті. Ми тут працюємо, винаходимо новітні технології, по різноманітних конференціях їздимо, і раз – війна» (Твердохлеб, 2022).

На цьому тлі велике значення для осмислення свого місця та ролі у новому світі має часова перспектива особистості – сукупність її уявлень про свої психологічне минуле та те, що існує зараз. Наразі городяни, що лишилися в окупації, відчують повну життєву невизначеність «Після приходу російських загарбників життя «дуже спростилося»... Ти вже не будуєш плани, не мучишся поганими новинами в інтернеті. І з тривогою думаєш: а що далі, чи надовго це затягнеться, наскільки тебе вистачить все це терпіти... Найстрашніше – якщо ця окупація надовго» (Вернігор, 2022).

Водночас люди відчують, що минув час, коли можна було вільно жити та будувати плани, пов'язані із рідним містом: «Я з болем бачила, як змінюється місто. Наскільки іншими стають люди. Ніхто нікому не дивиться в очі. Особливо боляче стало, коли пішли розмови про те, хто пішов працювати з окупантами. І ти розумієш, що хтось зробив це сам, а когось просто змусили» (Твердохлеб, 2022). Свій страх у сьогоденні та майбутньому бердянці описують майже по кафкіанськи: «Утро. Пробуждение. Глаза ещё закрыты, но мозг уже фиксирует звуки, запахи – ничего не изменилось. Сознание вытаскивает из сна в реальность, которая страшнее любого ночного кошмара – война продолжается. Мы дрейфуем в состоянии оккупации, а вместе с ней в безысходность» (Бердянск в оккупации, 15.12.2022).

По-іншому бачать плин соціального часу та свої можливості у ньому симпатички окупаційної влади: «Жить стало лучше и морально, и материально. Работа, зарплата, уважение. Жизнь только начинается. Всё будет хорошо», «Мои знакомые, которые при Украине мусорные баки переворачивали...сегодня тачки крутые купили и на людей стали похожи», «А в Бердянске всё-таки стало лучше. Выбор появился и начальники присмирили» (Бердянск наш, 10.12.2022).

Таким чином, підтверджується теорія М. Кастельса про те, що в сучасних містах з'являються паралельні простори, а у їхніх мешканців формуються власні життєві світи, пов'язані із певними соціально-статусними позиціями. Хтось, не схотівши жити у полоні рашистів, кинув комфортний будинок, престижну роботу та відправився світ за очі, на вільну Україну, а інші, за допомогою окупантів, захопили їхнє житло та бізнес та стрімко піднялися соціальними сходами. Наприклад, у сел. Андріївка Бердянського району заступницею самозваного голови з легкої руки ворога стала С. Кубрак, яка за тридцять років жодного дня офіційно не працювала, а підозрюваний у хабарництві та шахрайстві В. Бардась став керівником міського газового господарства.

Повсякденні соціальні інтеракції часів війни конституюються у двох вимірах. Перший із них описує рутинні, статичні порядки нашого життя, те, що трапляється щодня, незалежно від кольору прапорів над міською радою. Другий – характеризує нові, неординарні моменти соціальних взаємодій, що пов'язані із загрозами свободі, життю, майну, побутовими складнощами, необхідністю пристосовуватися до соціального укладу, який принесла держава-агресор.

Загалом, повсякденні соціальні інтеракції позбуваються стабільності та передбачуваності, а означення часових рамок певних подій стає дуже умовним: «Выходя из дома, не знаешь, где можешь оказаться: общественный транспорт ходит редко, можешь не влезть в маршрутку – и тогда надо где-то ночевать, потому что до начала комендантского часа можно не успеть домой». У місто повертаються останні роки радянської влади із довжелезними чергами за найнеобхіднішим: «Охота за продуктами и лекарствами стала повседневной нормой. Первыми исчезли соль, крупа, сахар, потом макаронка и молочка, затем консервы, тушёнка... Слово дефицит вернулось в оборот.

Різновиди повсякденних інтеракцій

Різновид інтеракцій	Рутинні	Нові
Розпорядок дня	Робота, дім, родина, діти	Пошуки продуктів та ліків, торговельних закладів, які приймають платіжні картки
Вулиця	Йти звичайною дорогою на роботу та додому	Комендантська година, місця небезпеки (блокпости, комендатури, пункти базування ворога), закриття міста
Поведінка у громадських місцях	Сідати у «свою» маршрутку	Чистити телефон, не говорити вголос при незнайомих
Споживання	Піти в магазин або на базар	Купувати про запас, дефіцит
Гроші	–	Курс рубля до гривні, де приймають які гроші, чи не надурять із рештою, готівка у кишені

Появляється привычка, если что-то нашел, брать для себя, родителей, друзей, соседей. Даже если им не надо, все берешь про запас – это норма» (Бердянск в оккупации. 15.12.2022). Покоління, народжене у незалежній Україні, немовби проживає життя своїх батьків.

Окрім цього, бердянці фактично втрачають лефеврівське «право на міста», не ризикуючи зайвий раз виходити із дому. Миський публічний простір зі сфери громадської активності та політичного протесту (яким він був у перші тижні масових проукраїнських мітингів) перетворюється на зону ризику, звідки можна не повернутися: «Телефон чистишь два-три раза в день, потому что хочется быть в курсе всех новостей, а они могут не понравиться российскому патрулю... На дорогах машин с буквой «зэт» – много, разные – они бесят... Объекты, в которых большое скопление вооруженных людей, обходишь стороной, чтобы не нарваться» (Бердянск в оккупации, 15.12.2022).

Внаслідок відчуження від свого міста у людей виникає глибока криза ідентичності: «Важно не потерять себя в потоке бурных обсуждений среди обывательских разговоров в очередях: «Нас бросили», «никто не будет освобождать», «кому мы нужны», «специально отдали» (Бердянск в оккупации, 15.12.2022).

Ще одним інструментом окупаційної влади із позбавлення місцевих жителів власної соціальної суб'єктності стає економічна ізоляція від вільної України, перекриття надходження гривні та махінації із гривнево-рублевим курсом: «Курс периодически змінюється, то 1:2, то 1:1,5. В магазинах, переважно, ціни вказані у двох валютах, а ось на АЗС лише в рублях. Місцеві кажуть, що навесні в магазинах перестали приймати монети. Кожен сам собі господар».

Травматичність загальної соціальної невизначеності підсилюється перенесенням на український ґрунт російських практик стукацтва: «Подбегая к работе, осматриваешься – ищешь взглядом людей в камуфляже или посторонних в штатском – чувствуешь их нутром. Стучишь в дверь... сразу вопрос: «Привет, чужих нет?» Замечаешь, как светлеют лица коллег, когда тебя видят» (Бердянск в оккупации. 15.12.2022). Все більшого значення у творенні образу міста набуває страх, який охоплює як дорослих, так і дітей, що *вимушено пішли до російської «школи*»: «Дети в первый день так испугались, когда увидели у входа солдата с автоматом. Это стресс для них, конечно». (Рощина, 2022).

Водночас деякі містяни наївно розмірковують про відмінності реалій окупації у Бердянську та знищеному рашистами Маріуполі: «Жизнь была спокойной, если не учитывать военных на улицах и вертолеты в небе. Люди стали гулять по городу и не вовлекаться в происходящее. Все продолжили жить, как жили раньше... Для нашего города российским военным дали приказ вести себя культурно и показательно. Они как будто хотели всем показать, какое может быть отличие от того же Мариуполя. А может быть, это потому, что украинские военные нас не отстаивали и просто сдали». (Моторина, 2022). На жаль, такі ретритистські настрої (часто навіть у відверто колабораціоністській інтерпретації «у нас все нормально, не нужно нас освобождать») є непоодинокими.

Останніми роками мейнстримом у соціології міста стає наукове освоєння візуального простору. Л. Нагорна відзначає, що «саме образи роблять історію видимою, відчутною «на дотик». Зображення дає змогу сполучити реальне й ідеальне, колективне й індивідуальне, когнітивне й ідеологічне» (Нагорна, 2013, с. 128). При цьому єдиного погляду на структуру візуального простору міста досі не склалося. М. Оже акцентує увагу на важливості «не-місць» – «неантропологічних» просторів без ідентичності та історії, зокрема, порожньої автостанції та зарослого бур'янами залізничного вокзалу, куди за часів України приїжджали та від'їжджали мільйони туристів (Оже, 2017). Іншим важливим елементом миського ландшафту стають торгові центри, які хоча й перетворюють містянина на споживача, проте до окупації давали відчуття стабільного та впорядкованого життя. Щойно приїхавши до вільного Запоріжжя, багато бердянців із захватом говорили про можливість піти до улюблених

супермаркетів АТБ або «Сільпо». Актуальною для Бердянська є і дихотомія «публічності-приватності», запропонована М. Кон (Kohn, 2004). Зважаючи на наміри рашистів зберегти та посилити сухопутну та морську присутність у регіоні, уже найближчим часом багато приморських територій та пляжів можуть опинитися за колючим дротом.

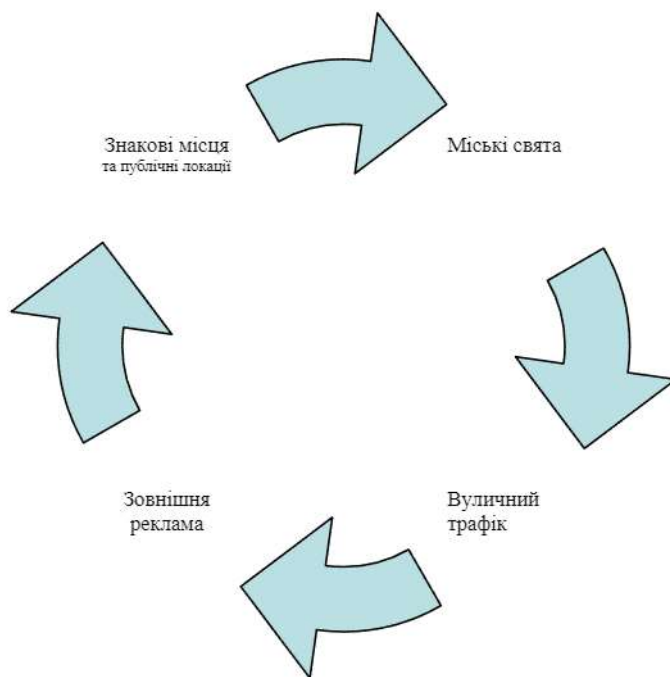
Таким чином, досліджуючи проблематику візуалізації образу міста, ми маємо шукати відповіді одразу на декілька запитань: під впливом яких чинників виникають образи? Як вони функціонують та впливають на соціальну поведінку? Якою мірою співвідносяться з реальністю? Як ворог використовує сферу візуального для опанування та закріплення свого контролю над фізичним простором? Відповіді на ці питання допоможе схема візуального простору міста, яку наведено у мал. 2.

Всі елементи візуального образу тісно пов'язані між собою, проте сприймаються по-різному. Біженці із Бердянська зізнаються, що найбільше пригнічує тотальне домінування кольорів окупантів: «Куди не подивишся, всюди їхні гасла, російські прапори. Немає реклами, немає привітань зі святами. Всі, буквально всі білборди та сітілайти в місті заклеєні ось цим – про єдиний народ та цитатами Путлера. Тут важко дихати, ми наче в'язні в колонії розміром з місто» (Ми наче в'язні, 2022).

Триколіорова візуалізація є невід'ємною частиною окупаційного режиму, посилює атмосферу страху та терору, призводить до швидкого розвитку ефекту «спіралі мовчання». За таких обставин проукраїнськи налаштовані люди змушені ретельно приховувати свою позицію, а деякі з них навіть ризикують вдатися до символічного протесту. «"Коли я дізналася про ракетний обстріл житлових районів Києва та вибух у торговельному центрі Кременчука, довго плакала, а потім відкрила шафу та дістала вишиванку. Вдягла її та вийшла на вулицю. Люди супроводжували мене розуміючими, але переляканими поглядами», – розповідає місцева мешканка О. Тимченко (Семко, 2022).

У сучасному соціокультурному просторі виникає нове співвідношення святкового і повсякденного, яке характеризується розмиванням кордонів між святковістю і буденністю, взаємопроникненням святкового у повсякденне і навпаки. Саме тому особливе значення для загарбників має популяризація реанімованих радянських та російських свят, через які вони намагаються сформувати нові ідентичність та світосприйняття у жителів тимчасово загарбаних земель. "У місті "відсвяткували" день народження Леніна... З тих, що прийшли, – тільки нудьгуючі бабусі. На 9 травня провели ходу "Безсмертного полку", але, знов-таки, кількість місцевих жителів, які взяли в ньому участь, дуже сумнівна. У РАЦСі на Приморській площі провели показові одруження з триколіором на фоні. Але місцеві жителі впізнали в наречених давно вже одружені пари» (Левашов, 2022).

Паралельно з цим загарбники розгорнули активну діяльність зі зміни культурного ландшафту міста, знищивши меморіал захисникам України та встановивши нікому незрозумілий пам'ятник «героям и жертвам Первой мировой войны». Разом з цим у середмісті з'явився перший камінь майбутнього будівництва монументу «русскому солдату-освободителю». Також за дорученням гауляйтера області Є.Балицького самозвана місцева влада збирається відновити близько 15 пам'яток

Мал. 2. Структура візуального образу міста

радянських часів, які було демонтовано у рамках декомунізації, та повернути старі назви кільком десяткам вулиць. Візуалізація «руського мира» вимагає і нових соціальних ролей: «Активізувалися жваві тітки 60+ років, у минулому організатори дитячих фестивалів, різні голови вуличних комітетів. Урочисто розповідають для російського телебачення про свою любов до малоросії, створили штаб для організації та проведення свята 9 травня» (Місто відкотилося, 2022).

У такий спосіб окупанти розвивають візуальний дискурс міста у власному карнавальному світі, де присутні карнавальні характери (засуджений за педофілію дрібний авантюрист надягає маску «мера»), сюжетах (п'ять вихідних на Новий рік, у місті, де через рашистів майже не лишилося роботи), образах (колишній вагар читає лекцію про битву на Калці), емоції (любов до російського прапора та гордість за набуття «нової батьківщини»), та є абсолютно далеким для більшості бердянців.

Натомість у реальному світі майже повністю паралізовано підприємницьку активність. Колись переповнені відпочивальниками Набережна та пляжі цього літа були майже порожні. «Не дивлячись на теплу погоду, люди не наважуються вільно гуляти вулицями міста. Ті підприємці, кого змусили відкрити кафе у центрі, зазнають збитків. Ті, хто захопив чужі кафе та сподівався зірвати куш на чужому горі, порожні в принципі» (Прикро і страшно, 2022). Не краще ситуація і на Бердянській косі, де колись яблуку ніде було впасти, а нині берег поріс густою травою. У такому місті вже не хочеться жити і працювати: «У центрі ще можна зустріти компанії тих, хто неспішно гуляє, але люди ці незнайомі, чужі. Бердянці їдуть» (Місто відкотилося, 2022). Таким чином, справжнім візуальним відображенням окупованого міста стає порожнеча, яку ворог намагається приховати за сотнями трикологів, зігнаними масовками та чужинцями на вулицях.

Лефеврівська категорія «репрезентація простору», що включає знаки, коди, типи знання, що виникають на основі просторових практик, дозволяє надати найбільш повну характеристику взаємозв'язку між візуальним та соціальним простором. У стабільні часи ці практики формуються природним шляхом. Завдяки діяльності архітекторів, дизайнерів, вчених, скульпторів та керманічів міста у Бердянську з'являлися нові прогулянкові зони, міні-скульптури, набувала європейського вигляду колись занедбана Набережна. На основі цього твориться певний код, через який можна не просто читати та інтерпретувати, але й відтворювати і популяризувати навколишній простір через «родзинки» міста – прибережну ротонду, пам'ятник бичку-годувальнику, крісло бажань тощо.

Проте все змінилося із приходом «Z»-військ. В адміністративних будівлях та на промислових підприємствах розміщується особовий склад агресорів: «Хлібзавод, м'ясокомбінат, підприємство з виробництва тротуарної плитки – все це "віджали" окупанти. Вони сидять в управлінні СБУ, відділенні поліції, міській раді, бердянській колонії, райадміністрації. Озброєні буряти ходять по ринку і торгових точках та вимагають так звану «ліцензію». Гроші беруть лише готівкою» (Ільтьо, 2022).

Головною у місті тепер є людина зі зброєю. З початку іноземні солдати повністю беруть під свій контроль публічний простір: «Російські військові не дають нормально жити місцевим і тримають їх у страху – вулицями Бердянська їздить маркована техніка, солдати перевіряють документи» (Без туристів, 2022). У міру посилення військово-поліцейського терору ворог все активніше вторгається у приватний простір, породжуючи у людей відчуття постійної небезпеки. «О 5:30 годині ранку в нагріній частині міста було проведено обшуки. В гуртожитку по вулиці Довганюка військові обійшли всю будівлю. Перевіряли кожну кімнату та перевернули всі речі мешканців» (Фролова, 21.09.2022). Місцеві мешканці оперативно розробили правила поведінки на випадок появи непроханих гостей: «Переконливе прохання: чистити телефони, планшети та пк. Адже привернути увагу нелюдей може будь яке фото, коментар чи історія пошуку, що свідчить про вашу проукраїнську позицію» (Обережно, 2022).

Проте навіть за таких умов значна частина місцевих підприємців ризикнули лишитися у Бердянську та працювати на умовах ворога: «Півтора місяці тому поновив роботу місцевий кінотеатр. Відкрилося багато кафе. Наразі працює приблизно половина закладів громадського харчування. Їжу готують і на винос. Ціни помітно вищі, ніж були до окупації... Сет суші коштує близько 800 рублів, шаурма від 150 рублів» (Без туристів, 2022). З одного боку, такі дії підтримують хоча б мінімальну життєдіяльність міста, а з іншого – сприяють легітимізації влади окупантів через сплату податків, інтеграцію до російського нормативного поля та створення ілюзії «нормального життя».

Поряд із колаборантсько-приспосованськими практиками існують і стратегії опору – від активних (озброєна партизанська боротьба, розклеювання патріотичних листівок, передача ЗСУ даних про дислокацію ворога) до пасивних (відмова від участі у заходах загарбників, читання українських сайтів та телеграм-каналів, дистанційне навчання дитини в українській школі). Яскравою візуалізацією боротьби проти рашистів стає Жовта стрічка – символ підпільного руху за звільнення тимчасово окупованого Півдня України.

Висновки. У ході нашого дослідження ми дійшли таких висновків. По-перше, образ міста в окупації – це сукупність індивідуальних оцінок, вражень та переживань, що виникають у формі

безпосереднього відчуття, детермінуються попереднім та заново набутим травматичним соціальним досвідом. Образ міста формується у двох вимірах «минуле-майбутнє & поточні соціальні інтеракції» та «візуальний & соціальний простори». За умов постійної небезпеки життю, суцільної невизначеності, як жити далі, часові горизонти людей звужуються максимум до кількох тижнів. Життєві плани зводяться до елементарного виживання, а у найбільш сміливих – до соціальних практик, які у довоєнному житті були звичайними, а нині перетворилися на справжній квест (евакуація до Запоріжжя, передача ліків на окуповану територію тощо). Водночас в міру укріплення окупаційних порядків відбувається архаїзація соціальних взаємодій – відроджуються черги за продуктами та ліками, із небуття постає інститут «стукачів», люди вчаться не говорити зайвого при сторонніх. Все більше городян відзначають, що місто постаріло та стало зовсім не таким, яким вони його знали раніше.

По-друге, бердянці поступово стають чужинцями на власній землі через захоплення ворогом соціального простору. Невід'ємною рисою ворожої політики стає урбіцид – цілеспрямоване знищення міста та міського способу життя. Замість ракет та артилерії рашисти використовують для цього інформаційну та економічну ізоляцію, тотальне порушення приватності та поліцейський терор на вулицях, витіснення проукраїнськи налаштованого населення, завезення із Росії силовиків, чиновників та освітян. За таких обставин концепція «повернення права на місто» перестає бути суто світоглядною моделлю та стає запорукою збереження соціальної суб'єктності місцевої спільноти.

По-третє, окуповуючи не лише фізичний, але й візуальний простір, росіяни ставлять за мету нав'язати своє бачення минулого та майбутнього, надати додаткової легітимності своїй владі на тлі зростання спротиву. Проте створюваний ними карнавальний світ «визволених територій» радикально відрізняється від справжнього життя, символом якого стає порожнеча – відсутність свободи, роботи, доходів, транспортного сполучення зі світом та можливості вільно планувати своє майбутнє. Виходячи із цього, можна говорити, що більшості населення Бердянська (як ті, що вимушено покинули рідні терени, так і ті, хто лишаються в місті) абсолютно не сприймають візуальне відображення та фактичну реалізацію проекту «нової Росії» та з нетерпінням очікують Українську армію, зберігаючи у своїй пам'яті довоєнний образ міста на Азові.

Zubchenko O. The image of the city under occupation

The article is devoted to the perception of the image of their city by the population of the temporarily occupied territories of Southern Ukraine. Using the example of Berdyansk, the author proves that local residents have a traumatic understanding of their native city as foreign, betrayed and emptied. The researcher considers the image of the city as a set of individual assessments, impressions and experiences, arising in the form of sensations and memory of past experience, closely related to spatial localization, determined by socio-cultural and historical factors. In the course of informal analysis of the content of 15 Internet sources, which contain interviews with forced migrants and those who remain in Berdyansk, it was noted that the image of the city arises in the dimensions of "past-future – current social interactions" and "visual – social spaces".

It is shown that during the occupation, the urban space from the sphere of public activity turns into a risk zone, and ordinary affairs acquire unpredictable features. It is concluded that in order to destroy the social subjectivity of the urban community, the invaders carry out a policy of urbicide, which includes the occupation of physical space, violation of privacy, the creation of an artificial carnival discourse of urban life, economic isolation and visual tricolorization. It was established that under these conditions there is a return to the social practices of the times of the communist totalitarian regime in the political and socio-economic spheres. The author proves that in this way the Russian occupiers are trying to impose their vision of the past and future, to give additional legitimacy to their power against the background of growing popular resistance and expectations of the Ukrainian army.

Key words: occupation, image of the city, urban space, representation of space, visual space, urbicide.

Література:

1. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. Пер. с англ. М.: Медиум, 1995. 97 с.
2. Без туристів, але з Росією на кожному кроці: як живе окупований Бердянськ. 09.09.2022. Режим доступу: <https://novosti.dn.ua/article/8141-bez-turystiv-ale-z-rosiyeyu-na-kozhnomu-krot-si-yak-zhyve-okupovanyj-berdyansk>, дата звернення 23.12.2022.

3. Бердянск в оккупации. 15.12.2022. Режим доступа: https://t.me/berdyansk_occ/2148, https://t.me/berdyansk_occ/2147 дата звернення 26.12.2022.
4. Бердянск наш, 10.12.2022. Режим доступа: https://t.me/brd_nash/9403?comment=537162. дата звернення 26.12.2022.
5. Вернігор П. «Усі мої мрії були пов'язані з Україною. Їх зруйнували в один день». Три історії з Бердянська про життя в окупації. 23.06.2022. Режим доступа: <https://zaborona.com/try-istoriyi-z-berdyanska-pro-zhyttya-v-okupatsiyi>, дата звернення 25.12.2022.
6. Гуйван П. Д. Особистісний та соціальний час як елементи філософського сприйняття темпорального виміру буття . Актуальні проблеми філософії та соціології. 2021. Вип. 31. С. 13–17. DOI <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i31.995>
7. Джекобс Д. Смерть и жизнь больших американских городов. Пер. с англ. М.: Новое издательство, 2011. 460 с.
8. Ільтьо М. «Краще під теоретичними прильотами, аніж під стабільною окупацією». Як живе Бердянськ. Режим доступа: <https://hromadske.ua/posts/krashe-pid-teoretichnimi-prilotami-anizh-pid-stabilnoyu-okupatsiyeyu-yak-zhive-berdyansk>, дата звернення 25.12.2022.
9. Левашов В. Немає роботи і бичок не ловиться. Як живеться в окупації мешканцям Бердянська. Режим доступа: <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/517944-kak-zhivetsya-v-okkupatsii-zhitelyam-berdyanska>, дата звернення 25.12.2022.
10. Лефевр А. Социальное пространство. Неприкосновенный запас. 2010. № 2. С. 3–14.
11. Линч К. Образ города. Пер. с англ. В.Глазычева. М.: Стройиздат, 1982. 328 с. Режим доступа: http://social-orthodox.info/materials/5_3_linch_obraz_goroda.pdf, дата звернення 25.12.2022.
12. Мельничук О.С. Феноменологія міста та формування його правового образу. *Часопис* Київського університету права. 2011. № 3. С. 27–30.
13. Ми наче в'язні в колонії. Жителі Бердянська – про літо в окупації. 29.08.2022. Режим доступа: <https://www.radiosvoboda.org/a/novynu-pryazovya-berdyansk-okupatsiya-pidsumky-lita/32007741.html>, дата звернення 26.12.2022.
14. Місто відкотилося в минуле і дуже постаріло»: як живе Бердянськ у тимчасовій окупації. 26.04.2022. Режим доступа: <https://primorka.city/blogs/208783/misto-vidkotilosya-v-minule-i-duzhe-postarilo-yak-zhive-berdyansk-u-timchasovij-okupatsii>, дата звернення 24.12.2022.
15. Міхеєва О.К. Сучасне місто у пошуках публічного простору: на прикладі Донецька. Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління: Збірник наукових праць ДонДУУ. Серія «Спеціальні та галузеві соціології». 2013. Т. 14. Вип. 258. С. 560–568.
16. Міхно Н.К. Місто як культурний текст: особливості семантики та синтагматики міського простору: монографія. Дніпро: Видавничо–поліграфічний дім «Формат А+». 2020. 423 с.
17. Моторина А. Бердянск как контраст к Мариуполю: история беженки о «примерной» оккупации. 11.07.2022. Режим доступа: <https://www.atviraklaipeda.lt/ru/2022/11/07>, дата звернення 23.12.2022.
18. Мусиев О. Идентичность города: образ Харькова в представлениях харьковчан (по материалам интервью). *Вісник* Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія «Емпіричні дослідження сучасного суспільства». 2009. № 881. С. 154–159.
19. Нагорна Л. Образ міста: регіональні аспекти вітчизняної візуалізації. Регіональна історія України. Збірник наукових статей. 2013. Вип 7. С. 127–146.
20. Обережно, окупанти проводять обшуки у Бердянську! 16.12.2022. Режим доступа: <https://primorka.city/articles/255383/oberezhno-okupanti-provodyat-obshuki-u-berdyansku>, дата звернення 24.12.2022.
21. Оже М. Не-места. Введение в антропологию гипермодерна. Пер. с фр. А.Коннова. М.: Новое литературное обозрение, 2017. 136 с.
22. Прикро і страшно: в Бердянську порожні пляжі й вулиці. 06.06.2022. Режим доступа: <https://subbota.ua/news/180445/na-pochatku-litnogo-sezonu-v-berdyansku-porozhni-plyazhi-j-vuliczi-video>, дата звернення 25.12.2022.
23. Рощина В. «Ходим под страхом». Как живет оккупированная часть Запорожской области в ожидании «референдума». 13.09.2022. Режим доступа: <https://novosti.dn.ua/ru/article/8143-hodim-pod-strahom-kak-zhivet-okkupirovannaya-chast-zaporozhskoj-oblasti-v-ozhidanii-referenduma>, дата звернення 26.12.2022.
24. Семко А. "Я довго плакала, вдягла вишиванку і вийшла в місто". Історії з окупованого Бердянська. 10.07.2022. Режим доступа: <https://www.liga.net/ua/society/articles/stihynny-rynok-obraztsa-90-h-pyaty-mesyats-v-okkupatsii-istorii-iz-berdyanska>, дата звернення 23.12.2022.
25. Серто М де. Изобретение повседневности. Искусство делать. Пер. с фр. Д. Калугина, Н. Мовниной. СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2013. 330 с.

26. Твердохлеб В. Жінка втратила справу, якою займалася багато років. 05.09.2022. Режим доступу: <http://iz.com.ua/zaporoje/zhitelka-berdyanska-vtrabila-sviy-biznes-cherez-okupatsiyu>, дата звернення 26.12.2022.
27. Фролова А. Прокинутись посеред кошмару: як живуть мешканці окупованого Бердянську. 09.11.2022. Режим доступу: <http://iz.com.ua/zaporoje/prokinutis-posered-koshmaru-yak-zhivut-meshkantsi-okupovanogo-berdyanska>, дата звернення 26.12.2022.
28. Фролова А. У Бердянську окупанти посилили обшуки. 21.09.2022. Режим доступу: <http://iz.com.ua/zaporoje/v-okupovanomu-kurortnomu-misti-zaporizkoyi-oblasti-rosiyani-hodyat-po-domivkah-ta-masovo-obshukuyut-lyudey>, дата звернення 25.12.2022.
29. Шпенглер О. Закат Европы. Образ и действительность. Пер. с нем. М.: Попурри, 2009. Т. 2. 704 с.
30. Kohn M. Brave New Neighborhoods. The Privatization of Public Space. New York and London: Routledge, 2004. 189 p.
31. Sztompka P. Cultural Trauma: The Other Face of Social Change. *European Journal of Social Theory*. 2000, 3(4), P. 449–466. DOI: /10.1177/136843100003004004

References:

1. Berger, P., Lukman, T. (1995). *Socialnoe konstruirovaniye realnosti. Traktat po sociologii znaniya*. [Social construction of reality. Treatise on the sociology of knowledge]. (Trans. in Eng.). Moskva: Medium. [in Russian].
2. Bez turystiv, ale z Rosiieiu na kozhnomu krotsi: yak zhyve okupovanyi Berdiansk. (2022). [Without tourists, but with Russia at every step: how the occupied Berdyansk lives] [in Ukrainian]. Retrieved from <https://novosti.dn.ua/article/8141-bez-turystiv-ale-z-rosiyeyu-na-kozhnomu-krotsi-yak-zhyve-okupovanyj-berdyansk>
3. Berdyansk v okkupatsii. (2022). [Berdyansk is under occupation]. [in Russian]. Retrieved from https://t.me/berdyansk_occ/2148, https://t.me/berdyansk_occ/2147
4. Berdyansk nash. [Our Berdyansk]. [in Russian]. Retrieved from https://t.me/brd_nash/9403?comment=537162
5. Vernihor, P. «Usi moi mrii byly pov'iazani z Ukrainoiu. Yikh zruinuvaly v odyen den». Try istorii z Berdianska pro zhyttia v okupatsii. (2022). [All my dreams were connected with Ukraine. They were destroyed in one day." Three stories from Berdyansk about life under occupation] [in Ukrainian]. Retrieved from <https://zaborona.com/try-istoriyi-z-berdyanska-pro-zhyttya-v-okupacziy>
6. Huivan, P. D. (2022). Osobystisnyi ta sotsialnyi chas yak elementy filosofskoho spryiniattia temporalnoho vymiru buttia. [Personal and social time as elements of the philosophical principle of the temporal dimension of existence]. *Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii*. Vyp. 31. 13–17. [in Ukrainian].
7. Dzhekobs, D. (2011). Smert i zhizn bolshikh amerikanskikh gorodov. [The death and life of great American cities]. (Trans. in Eng.) Moskva.: Novoye izdatelstvo.
8. Ilto, M. (2022). «Krashche pid teoretychnymy prylyotamy, anizh pid stabilnoiu okupatsiieiu». Yak zhyve Berdiansk. ["Better under theoretical arrivals than under stable occupation." How Berdyansk lives] [in Ukrainian]. Retrieved from <https://hromadske.ua/posts/krashe-pid-teoretichnimi-prilotami-anizh-pid-stabilnoyu-okupaciyeyu-yak-zhive-berdyansk>
9. Levashov, V. (2022). Nemaie roboty i bychok ne lovytsia. Yak zhyvetsia v okupatsii meshkantsiam Berdianska. [There is no work and bulls are not caught. How the residents of Berdyansk live under occupation] [in Ukrainian]. Retrieved from <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/517944-kak-zhivetsya-v-okkupacii-zhitelyam-berdyanska>
10. Lefevr, A. (2010). Socialnoe prostranstvo. [Social space]. (Trans. in French). *Neprikosnovennyj zapas*. № 2. 3–14. [in Russian].
11. Linch, K. (1982). *Obraz goroda*. [City image]. (Trans. in Eng.) Moskva.: Strojizdat [in Russian].
12. Melnychuk, O.S. (2011). Fenomenologhiia mista ta formuvannia yoho pravovoho obrazu. [Phenomenology of the city and formation of its legal image]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*. № 3. 27–30 [in Ukrainian].
13. My nache viazni v kolonii. Zhyteli Berdianska – pro lito v okupatsii. (2022). ["We are like prisoners in a colony." Residents of Berdyansk – about the summer under occupation] [in Ukrainian]. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-berdyansk-okupatsiya-pidsumky-lita/32007741.html>
14. Misto vidkotylosia v mynule i duzhe postarilo: yak zhyve Berdiansk u tymchasovii okupatsii. (2022). ["The city rolled back into the past and became very old": how Berdyansk lives under temporary occupation] [in Ukrainian]. Retrieved from <https://primorka.city/blogs/208783/misto-vidkotilosya-v-minule-i-duzhe-postarilo-yak-zhive-berdyansk-u-timchasovij-okupaci>
15. Mikhieieva, O.K. (2013). Suchasne misto u poshukakh publicznego prostoru: na prykladi Donetska. [A modern city in search of public space: the example of Donetsk]. *Suchasni suspilni problemy u vymiri*

- sotsiologhii upravlinnia: Zbirnyk naukovykh prats DonDUU. Seriia «Spetsialni ta haluzevi sotsiologhii». 2013. T. 14. Vyp. 258. 560–568. [in Ukrainian].
16. Mikhno, N.K. (2020). Misto yak kulturnyi tekst: osoblyvosti semantyky ta syntahmatyky miskoho prostoru: monohrafiia. [The city as a cultural text: peculiarities of the semantics and syntagmatics of the urban space: a monograph]. Dnipro: Vydavnycho–polihrafichnyi dim «Format A+» [in Ukrainian].
 17. Motorina, A. (2022). Berdyansk kak kontrast k Mariupolyu: istoriya bezhenki o «primernoj» okkupacii [Berdyansk as a contrast to Mariupol: the story of a refugee about the “exemplary” occupation]. [in Russian]. Retrieved from <https://www.atviraklaipeda.lt/ru/2022/11/07>
 18. Musieyev, A. (2009). Identichnost goroda: obraz Harkova v predstavleniyah harkovchan (po materialam intervyyu). [Identity of the city: the image of Kharkiv in the views of Kharkiv citizens (based on interview materials)]. Visnik Harkivskogo nacionalnogo universitetu im. V.N. Karazina. Seriya «Empirichni doslidzhennya suchasnogo suspilstva». № 881. 154–159 [in Russian].
 19. Nahorna, L. (2013). [Image of the city: regional aspects of national visualization]. Obraz mista: rehionalni aspekty vitchyznianoï vizualizatsii. Rehionalna istoriia Ukrainy. Zbirnyk naukovykh statei. Vyp 7. 127–146 [in Ukrainian].
 20. Oberezhno, okupanty provodiat obshuky u Berdyansku! (2022). [Be careful, the occupiers are conducting searches in Berdyansk!] [in Ukrainian]. Retrieved from <https://primorka.city/articles/255383/oberezhno-okupanti-provodyat-obshuki-u-berdyansku>
 21. Ozhe, M. Ne-mesta. (2017). Vvedenie v antropologiyu gipermoderna. [Non-places. Introduction to the anthropology of hypermodernity]. (Trans. in French). Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
 22. Prykro i strashno: v Berdyansku porozhni pliazhi y vulytsi. (2022). [It is unfortunate and scary: in Berdyansk, beaches and streets are empty] [in Ukrainian]. Retrieved from <https://subbota.ua/news/180445/na-pochatku-litnogo-sezonu-v-berdyansku-porozhni-plyazhi-j-vuliczi-video>
 23. Roshina, V. (2022). «Hodim pod strahom». Kak zhivet okkupirovannaya chast Zaporozhskoy oblasti v ozhidanii «referenduma». [“We walk in fear.” How does the occupied part of the Zaporozhye region live in anticipation of a “referendum”]. [in Russian]. Retrieved from <https://novosti.dn.ua/ru/article/8143-hodim-pod-strahom-kak-zhivet-okkupirovannaya-chast-zaporozhskoy-oblasti-v-ozhidanii-referenduma>
 24. Semko, A. (2022). "Ia dovho plakala, vdiahla vyshyvanku i vyishla v misto". Istoriï z okupovanoho Berdyanska. [“I cried for a long time, put on an embroidered dress and went out into the city”. Stories from occupied Berdyansk] [in Ukrainian]. Retrieved from <https://www.liga.net/ua/society/articles/stihiyny-rynok-obraztsa-90-h-pyatyy-mesyats-v-okkupatsii-istorii-iz-berdyanska>
 25. Serto, M de. (2013). Izobretienie povsednevnosti. Iskusstvo delat. [The invention of everyday life. Art to do]. (Trans. in French). Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Evropejskogo universiteta v Sankt-Peterburge [in Russian].
 26. Tverdokhleby, V. (2022). Zhinka vtratyly spravny, yakoiu zaimalasia bahato rokiv. [The woman lost the business she had been engaged in for many years]. [in Ukrainian]. Retrieved from <http://iz.com.ua/zaporoje/zhitelka-berdyanska-vtratyly-sviy-biznes-cherez-okupatsiyu>
 27. Frolova, A. (09.11.2022). Prokynutys posered koshmaru: yak zhyvut meshkantsi okupovanoho Berdyanska. [Waking up in the middle of a nightmare: how the residents of occupied Berdyansk live] [in Ukrainian]. Retrieved from <http://iz.com.ua/zaporoje/prokinutys-posered-koshmaru-yak-zhyvut-meshkantsi-okupovanoho-berdyanska>
 28. Frolova, A. (21.09.2022). U Berdyansku okupanty posylyly obshuky. [The occupiers intensified searches in Berdyansk] [in Ukrainian]. Retrieved from <http://iz.com.ua/zaporoje/v-okupovanomu-kurortnomu-misti-zaporizkoyi-oblasti-rosiyani-hodyat-po-domivkah-ta-masovo-obshukuyut-lyudey>
 29. Shpengler, O. (2009). Zakat Evropy. Obraz i dejstvitelnost. [Sunset of Europe. image and reality]. (Trans. in German). Moskva: Popurri, T. 2 [in Russian].
 30. Kohn, M. (2004). Brave New Neighborhoods. The Privatization of Public Space. New York and London: Routledge.
 31. Sztompka, P. (2020). Cultural Trauma: The Other Face of Social Change. European Journal of Social Theory. № 3(4) 449–466. DOI: 10.1177/136843100003004004

Стаття надійшла до редакції 09.01.2023

Стаття рекомендована до друку 16.01.2023